

ANTROPOLOGIA LITERATURY

ADELA KUIK-KALINOWSKA
Akademia Pomorska w Słupsku

LITERATURA KASZUBSKA W PERSPEKTYWIE ANTROPOLOGII KULTUROWEJ

Literacka twórczość Kaszubów jest dość krótka, ponieważ jej pierwsze zapisy datuje się na połowę XIX wieku. A zatem tradycja tej literatury liczy sobie niespełna 170 lat, a osobą, z którą wiąże się jej początek jest Florian Ceynowa. Badania teoretyczno- i historycznoliterackie dotyczące literatury kaszubskiej są dziś dziedziną naukową nie do końca zadowalająco rozwijającą się, chociaż w zakresie jej opisu spotykamy się ze zjawiskiem ożywienia i wzrostu publikacji prac na jej temat. W dobie wzrostu podmiotowości małych grup społecznych we współczesnym świecie humanistyki zyskuje ona swoją niepodważalną wartość. W badaniach poświęconych kaszubszczyźnie o jej znaczeniu i roli, jaką pełni i pełnić może we współczesnej kulturze, czytamy:

Literatura kaszubska jest fenomenem kulturowym, który od samego początku, gdy tylko w debacie publicznej pojawiła się tzw. sprawa kaszubska, przyciągał zainteresowanie badaczy. Pytano już od czasu wystąpienia Floriana Ceynowy, czy powstanie taka literatura, czy kaszubszczyzna ma takie zdolności, aby się z niej wyłoniła literatura inna niż tylko opowiadane w domowym zaciszu bajki i legendy? Czy mowa Kaszubów będzie na tyle sprawnym narzędziem, aby podźwignąć wyrażanie głębokich emocji i przeżyć? Długo też trwało, zanim uznano jej autonomiczny, samodzielny charakter. Musiała się ona dorobić nie tylko grona uznanych twórców (przełom na pewno przyniosła tu twórczość i publikacje młodokaszubów), ale także grona badaczy – komentatorów, krytyków, interpretatorów, a choćby tylko dokumentalistów, którzy badali, ale i popularyzowali utwory i dzieła tworzone w kręgu kaszubskim¹.

Kaszubska przestrzeń kulturowa w opisie literaturoznawczym jest materiałem badawczym szczególnie podatnym na zastosowanie w przestrzeni jej opisu i interpretacji antropologicznej perspektywy poznawczej. W kręgu literackich tematów centralne miejsce zaj-

¹ C. Obrach-Prondzyński, *W stronę socjologii i antropologii literatury kaszubskiej*, [w:] *Literatura kaszubska w nauce – edukacji – życiu publicznym*, red. Z. Zielonka, Gdańsk 2007, s. 165.

muje w niej *rodno zemia* i *rodno mowa*² – wartości, które stają się fundamentalne w literackiej kreacji świata. Jak konstatuje Andrzej Bukowski:

Dzieło poetyckie związane jest wielu niemi – mniej lub więcej uchwytymi – z sokami ziemi, która wydała twórcę. Nie sposób wyobrazić sobie na przykład Mickiewicza bez Litwy, Zaleskiego – bez Ukrainy, Lenartowicza – bez Mazowsza, Tetmajera i Orkana – bez Podhala, Żeromskiego – bez ziemi kieleckiej, Kasprowicza – bez Kujaw, Morcinka – bez Śląska, Bąka – bez Wielkopolski, Majkowskiego – bez Kaszub.

Każdy z regionów wносił do wspólnego skarbcza to, co miał osobliwego, pięknego i cennego³.

Kaszubi są społecznością, która posiada odrębny etos tożsamościowy, system wartości, osobną przestrzeń terytorialną, a nade wszystko jawią się jako społeczność posługująca się własnym językiem. Dla rozwoju kaszubszczyzny ważne są postaci Szymona Krofeja i Michała Pontanusa (pastorzy protestancy). Byli oni reprezentantami tradycji „starokaszubskiej”, powiązanej z reformacyjnym (religijnym) aspektem kulturowym. Od II połowy XIX wieku zaczyna się rozwój literatury kaszubskiej powiązany z działalnością Floriana Ceynowy, którego kontynuatorem w pewnym sensie był Hieronim Derdowski. Następnie dalszy rozwój i jednocześnie rozkwit literackiej kaszubszczyzny dokonał się za sprawą Aleksandra Majkowskiego i pokolenia Młodokaszubów (do którego zalicza się oprócz autora *Remusa*, także Jana Karnowskiego i Leona Heyke). Po Młodokaszubach literackie pióro przejęła grupa Zrzeszeńców. Za jej liderów uznaje się: Jana Trepczyka, Aleksandra Labudę, Jana Rompskiego i Stefana Bieszkę. Kontynuatorami idei rozwoju rodzimej literackiej kaszubszczyzny byli także: Franciszek Sędzicki i Bernard Sychta. W historii literatury kaszubskiej spotykamy jeszcze jedną grupę twórców, nazywaną Klekowcami, do której zalicza się: Leona Roppla, Klemensa Derca, Józefa Ceynowę czy Pawła Szejkę. W galerii osób tworzących literaturę w języku kaszubskim w wieku XX i XXI należy przywołać jeszcze następujących twórców: Alojzego Budziszę, Jana Patoka, Mariana Selina, Jana Piepkę, Jana Drzeżdżona, Annę Łajming, Stanisława Pestkę, Stanisława Janke, Jerzego Stachurskiego, Krystynę Mużę, Bożenę Ugowską czy Idę Czaję, a także najmłodsze pokolenie, publikujące na łamach „Zymku”⁴, to jest: Romana Drzeżdżona, Grzegorza Schramkę i Hannę Makurat.

Jeśli w sposób syntetyczny spojrzymy na literaturę kaszubską, to zauważamy jej istotną cechę, która wiąże się z jej reprezentatywnością we wszystkich rodzajach i gatunkach literackich, tworzonych w rodzimym języku kaszubskim⁵. W ostatnich kilkudziesięciu latach spotykamy na polu kaszubistyki nową aktywność połączoną z literaturą kaszubską. Mowa

² O obecności motywów *rodnej zemi* i *rodnej mowy* oraz ich realizacjach w konkretnych przykładach literatury kaszubskiej pisałam w książce: *Tatczężna. Literackie przestrzenie Kaszub*, Gdańsk–Słupsk 2011, zw. s. 147–177.

³ A. B u k o w s k i, *Regionalizm kaszubski. Ruch naukowy, literacki i kulturalny*, Poznań 1950, s. 343.

⁴ Zob. D. K a l i n o w s c z i, *Zymk wcyg ódnówióny – kaszëbsczë lëteracczë ókrążë „Zymk”*, przeł. D. Majkowski, „Stegna” 2011, nr 1 (19), s. 2–8.

⁵ Przykładami rozwoju liryki kaszubskiej są wydane w ostatnich kilkunastu latach antologie poezji: *Mësła dzecka. Antologio kaszëbsczich wiërtów dlô dzótków i młodzëznë*, oprac. E. i E. Pryczkowscy, Banino 2001; *Dzëczë gãsë. Antologio kaszëbsczich pòezji (do 1990 r.)*, przërzëchtowalë R. Drzëżdżón, G. J. Schramke, Gdiniô 2004; *Skrë ùsòdzkòwi mòcë. Antologio kaszëbsczich pòezji (1991–2008)*, przërzëchtowól G. J. Schramke, Gdiniô 2010.

tutaj o zainteresowaniach pracą translatorską⁶. Przestrzeń kulturowa Kaszubów ma wielokulturowe uwarunkowania, ponieważ powstawała i istniała przez wiele dziesiątek lat w historycznie zmiennych warunkach. Charakteryzuje się specyfiką wynikającą z faktu przynależności terytorialnej tych ziem do „pogranicza” kultury polskiej⁷. Ten istotny czynnik powoduje przesunięcie antropologicznych zainteresowań badawczych w stronę odniesień do przestrzeni kulturowej i historycznej, a w dalszej konsekwencji do rozpatrywania jej w kontekście odwołań do sąsiadujących z Kaszubami narodów⁸.

W opisie badawczym literatury kaszubskiej należy uwzględnić jej wielojęzyczność. Polijęzykowa materia literatury kaszubskiej wynika z faktu, iż wielu pisarzy kaszubskich swą biografią było związanych z kulturą niemiecką czy to poprzez miejsce urodzenia (Stefan Bieszk), czy też przez edukację na uniwersytetach w Niemczech (Aleksander Majkowski, Jan Karnowski). Związki z kulturą niemiecką i znajomość języka niemieckiego zaowocować także musiała w artystycznej aktywności pisarzy-Kaszubów.

Literatura kaszubska jest przykładem wyrażania się w materii słownej kilkoma narzędziami językowymi. Otóż prym wiedzie kaszubszczyzna (co jest uwarunkowaniem oczywistym). Niemniej jednak odnajdujemy takie przykłady utworów literackich, których językiem narracji czy też poetyckiego wyrażenia emocji staje się język polski, a także język niemiecki, oddające złożoną rzeczywistość historyczną i kulturową narodów, dla których ziemie Pomorza stały się przestrzenią egzystencjalnego trwania na przestrzeni wieków. W biografiach literackich pisarzy odnajdujemy takie zjawiska, które ukazują stosowanie wielojęzyczności w obrębie twórczości literackiej jednego pisarza, dramaturga czy poety. Najsylniejsze dzieło literatury Kaszub, a mianowicie *Žěcé i przigode Remusa* Aleksandra Majkowskiego, w początkowej fazie powstawało w języku polskim, później zaś w kaszubszczyźnie. Poemat humorystyczny *Jak w Kòścérznie kòscelnégò òbrełë abò Piãc kawalérów a jedna jedinò brutka* napisany został w rodzimej autorowi kaszubszczyźnie, a wierszowany poemat *Pielgrzymka wejherowska* w wersji polskojęzycznej. W tym miej-

⁶ Dla przykładu przywołajmy tłumaczenia klasyki literatury polskiej na język kaszubski: *Treny* Jana Kochanowskiego w przekładzie Janusza Ma m e l s k i e g o, *Jiscěnczi*, Gdynia 2011 (wydanie pierwsze w 2008); *Sonety krymskie* Adama Mickiewicza w przekładzie Stanisława Janke, *Krimsczë sonetë*, Wejherowo 1998, *Pón Tadeusz* Adama Mickiewicza, także w przekładzie Stanisława Janke, Wejherowo 2010.

⁷ O przynależności Kaszub do ziem pogranicznych polskich pisał w pracy językoznawczej W. Ma ń c z a k, *O pochodzeniu i dialekcie Kaszubów*, Gdańsk 2002, s. 5–121. Tematykę pogranicza traktowaną z różnych perspektyw badawczych (np. historycznej, literaturoznawczej, socjologicznej, antropologicznej czy etnologicznej) znajdujemy w takich pracach jak: *Pożegnanie paradygmatu? Etnologia wobec współczesności. Studia poświęcone pamięci Profesora Józefa Burszty*, red. W. J. Burszta, J. Damrosz, Warszawa 1994; *Kresy i pogranicza. Historia, kultura, obyczaje*, Olsztyn 1995; *Utracona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie*, red. H. Orłowski, A. Sakson, Poznań 1996; E. K r u k, *Kultura i jej wartości w piśmiennictwie ziem pruskich, czyli dialog kultur w kontekście mitologii „kresów północnych”*, [w:] *„Życie i przygody Remusa” Aleksandra Majkowskiego. Powieść regionalna czy arcydzieło europejskie*, red. T. Linkner, Słupsk 1999, s. 11–24; *Pogranicza literatury. Księga ofiarowana Profesorowi Januszowi Maciejewskiemu na jego siedemdziesięciolecie*, red. G. Borkowska, J. Wójcicki, Warszawa 2001; A. Ko ś c i e l e c k a, P. D z i a n i s z, *Nadbałtyckie spotkania*, Gdańsk 2004; *Literatura Wybrzeża po 1980 roku*, red. T. Arendt, K. Turo, Pelpin 2004; *Wielkie Pomorze. Mit i literatura*, red. A. Kuik-Kalinowska, Gdańsk–Słupsk 2009; *Wielkie Pomorze. Tożsamość i wielokulturowość*, red. A. Kuik-Kalinowska, D. Kalinowski, Gdańsk–Słupsk 2011.

⁸ O koncepcji pomorskiego tygla kultur pisałam w nocie *Der Pommerische Kulturriegel. Zur der literarischen Anthropologie*, [w:] *Wissenschaft und Kunst für Europa. Dokumentation des 6. Internationalen Kongresses der Societas Humboldtiana Polonorum*, hrsg. M. Jaskuła, E. Helios-Rybicka, Kraków, 2005, s. 223–224.

scu warto również przywołać kalendarium literackie Jana Rompskiego, w którym większość dramatów została napisana w języku kaszubskim⁹, natomiast sztuka sceniczna *Ścinanie kani*¹⁰ powstała w języku polskim. Specyficzną sytuację językową obrazuje także twórczość literacka Stefana Bieszka. Autor *Sonetów kaszubskich* urodził się, wychował, a także kształcił we Fryburgu Bryzgowijskim, lecz po latach wrócił na ziemię swych przodków i osiadł na ziemi zaborskiej. *Sonet* *kaszubskie* Stefana Bieszka powstawały w języku polskim, sam autor przełożył je później na język kaszubski. Przywołajmy fragmenty dwu sonetów pisanych w różnych językach. Wiersz *Moje Kaszëbe* w poetyckiej ekspresji odwołuje się do mitu *rodnej zemi* i gloryfikuje jej krajobrazowe przymioty:

Kaszëbë, Morze! Mie na wënëkanim
Wa jesta w tészny smutku cziej melodyjô.
O, lasë moje! Urmë! – Słodksze miodu
Je wdarzëwac ë sërce mirmo manic...

Ko, we mie są moje zemië urodë
Tak niezabëczno snôzo wëkumané,
Ë cëszny bór, jezór nëch trojnëch planië,
Dobrotné, czësté, wë kaszëbsczie wodë...¹¹

W utworze *Doliny* poeta raz jeszcze zamanifestuje swój emocjonalny zachwyt dla Kaszub, by oddać go w lirycznym obrazie:

Wyspy pokoju! Przybytki błogości!
Co rajski ogród z ubogiego kraju,
I z płonnej ziemi kwiat czynicie w maju,
I boską czarę krasy i radości.

Źródliste moje jary! Szelest gaju,
Milczący, tajemniczy szept miłości
Rodzimej ziemi w waszym cieniu gości,
I głosy, jakby ojców dusze, drgają.¹²

Wielojęzyczny charakter twórczości odnajdujemy również w przykładzie sztuk dramatycznych Stefana Bieszka. Otóż kilka dramatów, do których zalicza się *Pòkornô Roża*, *Kòwól Czarownik*, *Polno mész* – to twory kaszubskojęzyczne, *Tobie* – ojczyzno jest sztuką sceniczną, która powstała w języku polskim, zaś *Sichem und Dina* to niemieckojęzyczny dramat o tematyce biblijnej¹³.

⁹ Kaszubskie dramaty Jana Rompskiego to: *Wzënik Arkónë*, *Ôżniwinë*, *Jô chcã na swiat*, *Lelek*, *Zemia*, *Pòrënk*, *Lëpsze chëcze*, *Roztrãbarch*, *Jiwer ôstatnëch*.

¹⁰ Dramatowi temu, wywodzącemu się z kaszubskiej tradycji ludowej, poświęcił wypowiedź badawczą D. Kalinowski, *Ścinanie Kanië Jana Rompskiego. Dawna i współczesna moc rytuału*, „Acta Cassubiana” XII, 2010, s. 33–47.

¹¹ S. Bieszk, *Sonet* *kaszubskie*, Gdańsk 1986, s. 6.

¹² Ibidem, s. 54.

¹³ Patrz rozważania o dramaturgii S. Bieszka w pracy zbiorowej *Pro memoria Stefan Bieszk (1895–1964)*, zebrał oprac. wstęp i koment. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2013. Tutaj szczególnie ważne wypowiedzi: M. Brandt, *O poemacie dramatycznym „Sichem i Dina”*, s. 175–180 oraz D. Kalinowski, *Pamięć o pięk-*

Perspektywa antropologiczna w opisie przestrzeni literatury kaszubskiej dotyczy tych tematów, które wynikają z samej specyfiki tej twórczości, a jednocześnie odnoszą się do rzeczywistości pozaliterackiej, w której dany utwór powstawał. Kontekst kulturowy jest bardzo ważny w odniesieniu do literatury podejmującej złożoną problematykę pogranicza. Istotne są wówczas badania interdyscyplinarne. A zatem perspektywa antropologiczna z jednej strony dotyczy opisu wiodących tematów i motywów obecnych w literaturze kaszubskiej oraz ich estetycznych inklinacji, przy jednoczesnym uwzględnieniu odniesień do kategorii mitu, tradycji i etosu. Z drugiej zaś strony przywołuje kontekst historyczny, społeczny, religijny i kulturowy. W ramach dyskursu antropologicznego zagadnienia badawcze odnoszą się choćby do kreacji postaci. Dzięki nim pojawiają się nowe kierunki badań literatury kaszubskiej dotyczące m. in. prezentacji bohaterów, odczytań znaczeń wynikających ze społecznych uwarunkowań i kulturowych zależności postaci kobiecych i męskich. Opis wizerunku kobiet i mężczyzn odsłania kaszubską mentalność, jej uwarunkowania, a także różnice wynikające z geograficzno-kulturowej specyfiki Kaszub. Z kreacją postaci literackich wiąże się odniesienie do określonych wartości w świecie społecznym. W mentalności kaszubskiej wagę przykładą się do sfery codziennej egzystencji uwarunkowanej prawami natury, a także do świata wykraczającego poza ludzki porządek, odsyłającego do sakralnych wartości. W tradycji kaszubskiej przestrzeń natury kieruje ku wartościom związanym z mitem rodzinnej ziemi, do miejsca narodzin i dzieciństwa. Ziemia rodzinna, inaczej nazywana *rodną ziemią*, w tradycji kaszubskiej posiada swe odrębne, specyficzne w odniesieniu do innych tradycji kulturowych określenie *tatczęzna*. W *Słowniku gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* Bernard Sychty hasło *tatczęzna* tłumaczy jako „okolice, w której się ktoś urodził, strony rodzinne”¹⁴. Znaczenie tego terminu w świadomości twórców literatury Kaszub uzyskuje rozszerzone znaczenie i jest on rozumiany jako ojczyzna domowa kształtująca sferę emocjonalną, mentalną i duchową człowieka. Definicja, którą zaproponował Sychta zawiera bliskość znaczeniową z terminami, jakie odnajdujemy w języku niemieckim, a są nimi: *Vaterland*, *Mutterland* i *Heimat*¹⁵. W języku polskim taką funkcję znacze-

nej mowie. *Kaszubskojęzyczne dramaty Stefana Bieszka*, s. 280–304. Zob. także: D. Kalinowski, *Heroizm i historyzm. O dramatach polskich Stefana Bieszka*, „Nasze Pomorze” 2010, nr 12, s. 273–290.

¹⁴ B. Sychta, *Tatczęzna*, [w:] *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, Wrocław 1972, t. V, s. 331.

¹⁵ W wypowiedzi Andrzeja Saksona *Znaczenie kultury ludowej w procesie kształtowania się tożsamości regionalnej*, [w:] *V Konferencja Słowińsko-Kaszubska*, red. W. Lysiak, Poznań 1999, s. 191, znajduje się objaśnienie pojęcia *Heimat*. Jak pisze A. Sakson przez pojęcie to „rozumie się z reguły <strony ojczyste>, czyjeś miejsce urodzenia lub miejscowość, w której ktoś ma stałe miejsce zamieszkania. W przeszłości słowo <Heimat> oznaczało także własność ziemską. Dla niemieckiego socjologa Karla V. Müllera „<Heimat> stanowią otaczający nas ludzie, ważni dla naszego powodzenia życiowego, z którymi zależnie od okoliczności można rozmawiać w gwarze miejscowej – w każdym razie w atmosferze dużego zbliżenia społecznego, których można poufale klepać po ramieniu, od których można oczekiwać pomocy lub pobłażania”. W artykule badacz odwołuje się do wypowiedzi Stanisława Ossowskiego, który definiuje pojęcie „ojczyzna” w kilku kategoriach semantycznych, do których zalicza „ojczyznę prywatną”, utożsamianą z miejscem zamieszkania, parafią, gminą, i „ojczyznę ideologiczną” odnoszącą się do kategorii narodu. Dla pojęć „ojczyzna” Ossowski znajduje odpowiedniki w języku niemieckim, w słowach: „Heimat” i „Vaterland”, ponieważ, jak pisze A. Sakson, swą badawczą decyzję „Ossowski oparł na założeniu, że istnieją dwa możliwe typy stosunków pomiędzy człowiekiem i jakimś terytorium, które decydują, że kwalifikuje on to terytorium jako ojczyznę” (s. 191). Problematyka ta znalazła swój naukowy komentarz w takich pracach jak: R. Supranowicz, *(Verlorene) Heimat – eine neue Utopie?*, „Acta Neophilologica” III, 2001, s. 275–288; H. Tumolska, „Podróże sentymentalne”, czyli powroty Niemców do Heimatów., [w:] eadem, *Mitologia kresów zachodnich w pamiętnikarstwie i beletrystyce polskiej (1945–2000)*.

niową pełni termin „mała ojczyzna”, z kolei zaś w języku łacińskim będzie to *genius loci*¹⁶ – określenie, które zwłaszcza w ostatnich dziesięcioleciach ożywionego rozwoju badań nad związkami człowieka z konkretnym miejscem geograficznym cieszyło się popularnością. Jednakże kaszubski termin *tatczężna* odsyła do wartości związanych z porządkiem i prawami natury, do mitu ziemi, z którym wiążą się kategorie swojskości i samowystarczalności i zdaje się być terminem równoznacznym z ojczyzną.

Takie funkcjonowanie pojęcia *tatczężna* odnajdujemy w wypowiedziach historyków literatury, którzy podkreślają fakt, iż pojęcie to w literaturze kaszubskiej funkcjonuje na prawach rozbudowanej topiki. Na ten temat wypowiadał się Andrzej Bukowski:

Drugim motywem, który bardzo często odzywa się w wypowiedziach poetów kaszubskich, jest k r a j r o d z i n n y. [...] U innych poetów przywiązanie do ziemi rodzinnej wyraża się bądź w słowach podziwu, jak u Derdowskiego, który na początku swego poematu „Kaszube pod Widnem” woła: Piękny kraju kaszubsczi, zemio obiecano”, – bądź w przeciwstawianiu innym krajom, jak u Majkowskiego i Heykego, bądź w licznych odmianach tęsknoty, jak u Karnowskiego¹⁷.

Z kolei Jan Drzeżdżon, zajmując się podziałem poezji kaszubskiej ze względu na jej materiał treściowy wyodrębnił najważniejszy w niej komponent, to jest „kaszebiznę – ziemię najbliższą”, dodajmy ziemię „naznaczoną pięknem”¹⁸. Do pojęcia *tatczężny* i jego silnych związków z literacką kaszubszczyzną odsyłał w swoich badaniach Jerzy Samp, który mitowi ziemi w literaturze kaszubskiej oraz jego związkom z materią rodzimego języka poświęcił pracę *Poezja rodnej mowy*¹⁹. Interesujący nas tu motyw – jak konstatuje Jerzy Samp – to jeden z najstarszych i najtrwalszych tematów w tej literaturze²⁰. W jej rozwoju – jak czytamy dalej w wypowiedzi badacza – wykrystalizowały się określone sposoby eksploatacji tego motywu, dzięki którym dziś już mówić można o toposie *rodnej mowy* w poezji kaszubskiej²¹. W zasadzie w literaturze kaszubskiej silnie akcentującej związek

(*Szkie do dziejów kultury pogranicza*), Toruń 2007, s. 218–219; M. Borzyszkowska-Szewczyk, *Pamięć dla przyszłości. Literatura wspomnieniowa potomków szlachty pruskiej z Pomorza Zachodniego i Prus Wschodnich po 1945 roku*, Wrocław 2009. Autorka pracy pojęcie „Heimat” używa w różnych odniesieniach interpretacyjnych. Dla przykładu w prozie wspomnieniowej Gottfrieda Grafa von Finckensteina zamek Szymbark „przedstawiony jest jako jego prywatna ojczyzna (Heimat) w najściślejszym tego słowa znaczeniu. To miejsce, które go uformowało i gdzie przekazano mu określony świat wartości. To również przestrzeń, gdzie – według jego relacji – miało się poczucie, że szczęście jest na wyciągnięcie ręki” – pisze M. Borzyszkowska-Szewczyk (s. 93). Obecność tego pojęcia zauważalna jest w tak zwanej „literaturze wypędzenia”, której komponentem dominującym jest tematyka „wypędzenia i ucieczki”, „która obejmuje – jak pisze autorka *Pamięci dla przyszłości* – doświadczenia i przeżycia w okresie bezpośrednio przed rozpoczęciem II wojny światowej, działania wojenne, ucieczkę [...], doświadczenie utraty stron rodzinnych, przybycie na zachód, wspomnienie dawnej „Heimat”, powtórne spotkanie ze stronami rodzinnymi” (s. 191); A. Kuik-Kalinowska, *Tatczężna. Literackie przestrzenie Kaszub...*, op. cit., zwł. s. 133–141, 299–310.

¹⁶ Problematykę związku człowieka z miejscem urodzenia podejmuje Robert Traba, *Rozważania o magii miejsca i mitologizacji krajobrazu w Prusach Wschodnich*, „Borussia” 2001, 24/25, s. 40–66.

¹⁷ A. Bukowski, *Regionalizm kaszubski. Ruch naukowy, literacki i kulturalny...*, op. cit., s. 346–347.

¹⁸ J. Drzeżdżon, *Wstęp*, [w:] *Modra struna. Antologia poezji kaszubskiej*, oprac. T. Bolduan i in., Gdańsk 1973, s. 7.

¹⁹ J. Samp, *Zanim staniesz się niemy w mowie ojców*, [w:] *Poezja rodnej mowy*, Gdańsk 1985, s. 5–59.

²⁰ Ibidem, s. 58.

²¹ Ibidem.

z tradycją nie ma autora, który w swojej twórczości do tego motywu nie nawiązywałby i go nie rozwijał w literackiej deskrypcji świata przedstawionego. W tym miejscu warto przywołać utwór stanowiący rodzaj inwokacyjnego zwrotu do *tatczężne*. *Świat kaszëbsczi* Leona Heyke w sposobie kreacji poetyckiej ukazuje Kaszuby jako ziemię o niezwykłych walorach krajobrazowych, przestrzeń dającą człowiekowi poczucie szczęścia i spełnienia:

W jinëch krajach miłë żëcé,
Luby wòniô wiosnë kwiät;
Ach tam nie je mòjë bëcé,
Bò to mie je cëzy swiat.

W naszym kraju mòjë bëcé,
W naszej łące mój je kwiät;
Tu mie rosce słodczë żëcé,
Mój kaszëbsczi mōli swiat.

Tu je mòja mòc i chwała,
Mégò serca swiāti dzël;
W jegò służbie jò sã trawiã
Zdrzącë w jegò wieldzi cël.²²

W poetyckiej wizji Leona Heyke Kaszuby przedstawione zostały jako ziemia „mała”, choć w rzeczy samej staje się ona ziemią „wielką” poprzez piękno natury²³. Poetycka deskrypcja zmierza w kierunku idealizacji ziemi kaszubskiej, a dzieje się to poprzez stany emocjonalne podmiotu lirycznego i jego poczucie szczęścia w granicach tej przestrzeni. Jej przeciwstawieniem jest *cëzy swiat*.

Patrząc całościowo na obraz literatury kaszubskiej, trzeba podkreślić fakt, że nie ma autora, który by tematyki *rodnej zemi* nie podejmował. Jest to fundamentalny mit kaszubskiej literatury. *Tatczężna* w wymiarze literackim jest nawiązaniem do tradycji pokoleń i grupy społecznej oraz projekcją jej sensu na konkretne sytuacje i znaczenia współczesne. Piękno, które manifestuje się poprzez wiejski krajobraz staje się wyjątkowym w swej istocie fragmentem *orbis terrarum*, odsyłającym do znaczeń mitycznych przestrzeni natury.

²² L. H e y k e, *Świat kaszëbsczi*, [w:] Tegoż, *Kaszëbsczë spiwë*, Gdańsk 1999. Liryk ten pojawia się jako pieśń w humorystycznym utworze scenicznym L. Heyke *Katilina*, [w:] idem, *Szólôbulki. Agüst Szłôga. Katilina*, Gdańsk 2002, s. 54. Jego zapis w *Katiline* nieco różni się od przytoczonej wersji z tomiku poetyckiego: *W jinëch krajach miłë żëcé, / Lubi wòniô wiosnë kwiät; / Ach, tam nie je mòjë bëcé, / Bò to mie je cëzy swiat! // W naszym kraju mòjë bëcé, / W mōji łące swój je kwiät; / Tu mie rosce słodczë żëcé, / Mój kaszëbsczi mōli swiat! // Tu je mòja mòc i chwała, / Mégò serca swiāti dzël; / W jegò służbie jò sã trawiã / Zdrzącë w jegò wieldzi cël!* (s. 20). Ten wiersz przywołuje A. B u k o w s k i, *Regionalizm kaszubski. Ruch naukowy, literacki i kulturalny...*, op. cit., s. 348.

²³ Podobny aspekt waloryzacji przyrody ziemi kaszubskiej odnajdujemy w utworze o charakterze mitycznym Jana K a r n o w s k i e g o *Powjóstka*, w którym Kaszuby zostały ukazane jako ziemia wyjątkowa, pełna magii w opisach piękna jej natury: *Pón Bóg widzôł, że tak bëło. / Żól mu Kaszub bëło srodze: / „Obócz na tyj skrzyni spodze, / Czë sę ësz co ostawiło...” / Wszetko, co tam leży na dnie, / Wszëtczë złota, diamahtë / I ten żëłti bursztin rżniāti, / Niech to na tã ziemiã spadnie! / Rzekł i strojil piôchë płowë / W modrëch górów pasë dludżë / Jezór perlë, srëbnë strudżë / I w to morzë bursztinowë! / Bogu dëcht sã wëdówala / Terò nòladniëjszim krajëm, / Bez to <adamowym rajëm> / Zemia ta sã nazëwala. Zob. J. K a r n o w s k i, *Powjóstka*, [w:] idem, *Nôwotné Spiwë (Wiersze kaszubskie)*, Poznań 1910, s. 19.*

Tatczężna swą istotą przypomina rajski ogród, tak jak w wersach poezji: *ojczężna – to lasë / I łąkowy, snóży kwiat*²⁴. Częste operowanie mitem ziemi w literaturze kaszubskiej jest, według niektórych jej badaczy, wynikiem historycznych uwarunkowań mówiących o tym, że dawni Kaszubi będący ludem pasterskim w sposób naturalny byli związani z ziemią. Podłożem emocjonalnego związku Kaszubów z ziemią są również uwarunkowania geopolityczne i historyczne²⁵, a także wynikający z romantycznej idei światopogląd utraconej ojczyzny. Znaczenie kaszubskiego terminu *tatczężna* odsyła do przestrzeni obiektywnie usankcjonowanej lokalną geografią i historią miejsca, co uzewnętrznia się w rzeczywistym nazewnictwie. Dlatego też w literaturze kaszubskiej występują liczne odwołania do lokalnej geografii, na przykład w twórczości Hieronima Derdowskiego w poemacie *Ō panu Czōrlĩńscim, co do Pùcka pò sēcë jachô*²⁶, Aleksandra Majkowskiego i w jego powieści *Żëcë i przigòdë Remusa*²⁷ czy Leona Heyke w poemacie *Dobrogòst i Miłosława*²⁸.

„Geograficzność” literatury kaszubskiej manifestuje się w cyklu wierszy Jana Karnowskiego, w którym dominuje emocjonalne akcentowanie związku z miejscem i okolicą urodzenia. Utwory: *Bruskò mowa, Brusko młodzież, Bruse, Koscòłk w Lėsnie* stale przywołu-

²⁴ Ibidem, s. 9.

²⁵ Gerard Labuda analizując wpływ podłoża historycznego na kształt literatury kaszubskiej pisał: „Historia Kaszubów i Kaszub jest częścią historii Pomorza i Pomorza, a te z kolei częścią historii plemion polskiego narodu i historii państwa polskiego. Jak tyle plemion narodu polskiego, jak każda z wielkich dzielnic Polski, tak Pomorze i Kaszuby, jak również Pomorzanie i Kaszubi mają swoją własną historię. Na historię Pomorza i Pomorza składają się dzieje narodowości nie tylko polskiej, lecz także germańskich (niemieckich, holenderskich, duńskich, szwedzkich), a także bałtyjskich (przede wszystkim pruskich); pod tym względem z Pomorzem może się równać tylko Śląsk.” (G. Labuda, *Dzieje Kaszubów w „historiach Kaszub i Kaszubów”*, [w:] idem, *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. I: *Czasy średniowieczne*, Gdańsk 2006, s. 11).

W ostatnich dziesięcioleciach cieszył się ogromną popularnością kierunek badań, który swe założenie wyrażał w idei: *Europa jako kontynent zjednoczonych państw i narodów*. Warto w tym miejscu przywołać adresy bibliograficzne prac, które podejmują złożoną problematykę wielokulturowości: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998, s. 5–292; J. Borzyszkowski, *Kaszubi i Pomorze w XIX i XX wieku / Kaschuben und Pommern im 19. und 20. Jahrhundert*, [w:] *Pomorze – mała ojczyzna Kaszubów. (Historia i współczesność) / Kaschubisch – Pommersche Heimat. (Geschichte und Gegenwart)*, red. J. Borzyszkowski, D. Albrecht, Gdańsk / Danzig – Lubeka / Lübeck 2000, s. 286–461. Pomorze ukazane z perspektywy niemieckiej literatury omawiane jest w pracach: W. Knütel, *Verlorene Heimat als literarische Provinz: Stolp und seine pommersche Umgebung in der deutsche Literatur nach 1945*, Frankfurt/Main 2002; J. Flinik, *Hinterpommern – eine Literaturlandschaft in der deutschen Literatur nach 1945*, Hamburg 2006 (zwl. s.: 198–214).

²⁶ Realia geograficzne poematu H. Derdowskiego stały się przedmiotem wypowiedzi badawczej J. Kęcińskiej, *Przestrzeń geograficzna w poemacie Hieronima Derdowskiego „Ō panu Czōrlĩńscim co do Pucka po sece jachol”*, [w:] *Ō życiu i twórczości Hieronima Derdowskiego (1852–1902)*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk–Wejherowo 2004, s. 65–75.

²⁷ Dzięki prześledzeniu geograficznych realiów powieści Majkowskiego powstała np. reportażowa książka Edmunda Szczesiaka, *Mała Odyseja. Śladami Remusa*, Gdańsk 1996.

²⁸ Jowita Kęcińska przeprowadziła szczegółową analizę *Dobrogosta i Miłosławy* Leona Heyke pod kątem frekwencji kaszubskich i pomorskich nazw geograficznych. Jak zauważa badaczka: „Zaskoczeniem jest niezmiernie bogata geografia poematu-ballady *Dobrogost i Miłosława*. To 159 nazw geograficznych (z 843 użyciami), w tym, co ciekawe – prócz bogato prezentowanego Pomorza – cała Polska i Europa ze swymi najbardziej znaczącymi miejscami – Atenami, Rzymem, Barceloną, Sycylią...” (eadem, *Wstęp*, [w:] *Leon Heyke – Świętopelk literatury kaszubskiej*, red. J. Kęcińska, Gdańsk–Wejherowo 2007, s. 7; patrz również wypowiedź tej badaczki w artykule *Poetycka mapa geograficzna Leona Heykego* w przytoczonym tutaj zbiorze, s. 41–52).

ją najważniejsze miejsce-znak, będące skarbnicą przechowującą wartości tradycji i mowę przodków:

Dokoła Brusów, w cały ty strónie
Kaszubskô mowa ęszczy je dóna.
Indzy gdzie dónno skręła ją truna.²⁹

Warto również przywołać utwór Aleksandra Majkowskiego *Kaszubski mit*, w którym niemal programowo dla pokolenia Młodokaszubów przywołane zostały obrazy historycznych miejsc ważnych dla kultury Kaszub i Pomorza:

- Ga Łeba mdze na Sorbsko szła
A z Chołmu pjesnjô zgodě gra
Ku vschodu tu, na zochod tam,
Po bjołi Hel, po Stopni Kam,
- Ga będze v gardła dwoje rzek
Wokręt z chorągwią Grifa bjegł,
A jimu pozdrovjenjé słoł
Wognjistim wokjem Revekoł,
- Ga wotrokji Veletóv mdą
Strzec wognji, chterne z grobów żglą,
A te jak duna rozdmną sę
V płom wod Mutłavě jaż po Vkrę, –
- Tej sprovdzi sę kaszubskji mit,
Tej vznjese kszą Grifa szczyt.
A przęsągelë v jego znam
Mdą z Helë jaż po Stopni Kam.³⁰

Literatura kaszubska, wywodząc się z ludu i z przestrzeni wiejskiej, ma jednak ambicje szersze: będąc zakotwiczona w dawnej tradycji, dąży do sfery uniwersalnej³¹.

Znaczeniowe przestrzenie *tatczëzny* można by dopełnić poprzez odwołania do kilku sfer. Pierwsza z nich odsyła do rzeczywistej codzienności, a zatem do obowiązków dnia powszedniego wypełnionego pracą fizyczną, z kolei druga odnosi się do czasu świąteczne-

²⁹ J. Karnowski, *Wiersze pierwotne*, Gdańsk, 1978, s. 18.

³⁰ A. Majkowski, – *Ga Łeba...*, [w:] A. Majkowski, *Żécé i przigodě Remusa. Zycercadło kaszubski*, oprac. i przypisy: J. Treder, wstęp: J. Borzyszkowski, A. Kuik-Kalinowska, J. Treder, Gdańsk 2010, s. 625–626.

³¹ Wśród postaw badaczy literatury kaszubskiej dominuje tendencja do odczytywania jej znaczeń w tradycji ujmowanej w kategoriach regionalizmu i folklorystyki. Postawa taka reprezentowana jest w dawnych opracowaniach poświęconych tej twórczości, zob. A. Bukowski, *Regionalizm kaszubski*. Najnowszy nurt badań podkreśla jej walory uniwersalistyczne i reprezentowany jest między innymi w takich pracach, jak: J. Samp, *Literatura kaszubska / Kaschubische Literatur*, [w:] *Pomorze – mała ojczyzna Kaszubów...*, op. cit.; T. Linkner, *Heroiczna biografia Remusa. W zwierciadle mitu i kaszubskich wierzeń*, Gdańsk 1996; „*Życie i przygody Remusa*” Aleksandra Majkowskiego. *Powieść regionalna czy arcydzieło europejskie*, red. T. Linkner, Słupsk 1999; *Literatura kaszubska w nauce – edukacji – życiu publicznym*, red. Z. Zielonka, Gdańsk 2007; A. Kuik-Kalinowska, D. Kalinowski, *Od Smętka do Stolema. Wokół literatury Kaszub*, Gdańsk–Słupsk 2009.

go. W literaturze kaszubskiej wiele miejsca poświęca się zwyczajom i obrzędom towarzyszącym Świętom Bożego Narodzenia – w języku kaszubskim określanym mianem *Godë*, a także Wielkanocy – w kaszubszczyźnie funkcjonują jako *Jastrë*. Przeżywanie czasu świątecznego dokonuje się w przestrzeni najintymniejszej człowieka, a więc w zaciszu domowym. Jego odpowiednikiem w tradycji kaszubskiej jest *chëcz* – miejsce o szczególnym zarówno materialnym jak też duchowym statusie, skupiające w sobie tradycję pokoleń.

W polu antropologicznych odniesień znajdują się również aspekty świata przyrody z ich magiczno-baśniową proveniencją i transformacjami wyobraźniowymi. Natura w tradycji kaszubskiej odbierana jest jako żywioł silnie zespolony z egzystencją człowieka i determinujący jego byt. Najistotniejsze aspekty przyrody zanurzone w ludowym, a także magicznym odbiorze świata dotyczą takich jej elementów jak: woda, kamień, las. Przestrzeń natury wiedzie do miejsc naznaczonych wyjątkową mocą. Są nimi miejsca kultu religijnego, pośród których warto wyodrębnić górę Rowokół – sakralne miejsce, którego korzenie sięgają pradawnej tradycji pogańskiej Słowian, a także Święte Góry Wejherowskie, nazywane kaszubską Kalwarią, będące szlakiem chrześcijańskiej pielgrzymki.

Zarysowane w niniejszym szkicu przestrzenie badań antropologicznych na przykładzie literatury kaszubskiej wskazują na różnorodność podejmowanych tematów w tej twórczości. Kształtowanie świadomości etnicznej wynika z silnego powiązania ze światem natury, a jednocześnie wpływa na postrzeganie tego co własne i co wspólne. W perspektywie antropologicznych badań literatury kaszubskiej ważne są artystyczne reprezentacje świata wyobraźni Kaszub, uzupełniające problematykę tożsamości kulturowej w swej jednostkowej i zbiorowej formacji. Poprzez opis tematów i motywów można wyłonić obraz kaszubskiej rzeczywistości kulturowej, jej egzystencjalny, duchowy i socjalny obraz życia społeczności Kaszub. Kaszubi w literackim wizerunku odczytywanym z perspektywy antropologicznej są grupą etniczną posługującą się własnym językiem, pielęgnującą własną kulturową odrębność i tradycję, a także podtrzymującą związek z dawną i dzisiejszą kulturą europejską.

ADELA KUIK-KALINOWSKA

Kashubian literature viewed through cultural anthropology

Summary

The areas of cultural anthropology covered in studies on Kashubian literature indicate the diversity of the issues dealt with in this work. The raising of ethnic consciousness is driven by a strong relationship with nature, and at the same time influences the perception of what is individual and what is shared. As seen through anthropological research on Kashubian literature, artistic representations of the imaginative world of Kashubia are complementary to the issues of cultural identity in its individual and collective formation. Through description of its subjects and themes it is possible to shed light on the image of Kashubian cultural reality, and the existential, spiritual and social image of Kashubian community life. Kashubians, in the literary image observable from the anthropological perspective, are an ethnic group who speak their own language, nurture their own cultural identity and traditions, and also support a relationship to past and contemporary European culture.

Keywords: Kashubian literature, cultural anthropology, ethnic awareness, the notion of *tatczëzna*, the myth of “the fertile land”, multi-cultural relations, multilingualism.